

УДК 911.3

Балабанов Г.В., Гришко Р.О.

СУЧАСНИЙ СТАН НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ ВИЩОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ

Розкрито сучасні умови і чинники розвитку професійної туристичної освіти в Україні. За даними Інформаційної системи «Конкурс» Міністерства освіти України (вступна кампанія 2013 р.) виявлено групи ВНЗ й міст-освітніх центрів, що займають провідні позиції на галузевому ринку послуг вищої освіти. Сформульовано пріоритетні завдання розвитку вищої професійної туристичної освіти на перспективу.

Раскрыты современные условия и факторы развития профессионального туристического образования в Украине. По данным Информационной системы «Конкурс» Министерства образования Украины (вступительная кампания 2013 года) выявлены группы ВУЗов и городов-образовательных центров, которые занимают ведущие позиции на отраслевом рынке услуг высшего образования. Сформулированы приоритетные направления развития высшего профессионального туристического образования на перспективу.

Modern conditions and factors of development of professional tourist education in Ukraine are opened. According to Information system KONKURS of the Ministry of Education of Ukraine (introductory campaign of 2013) revealed the groups of HEI and towns which take leading positions in the branch market of services of the higher education is revealed. The priority directions of development of the higher professional tourist education are formulated in article.

Динамічний розвиток туризму є одним з національних пріоритетів України, важливим чинником підвищення рівня соціально-економічного розвитку держави та якості життя громадян, створення нових робочих місць, поповнення валютних резервів та підвищення авторитету держави на міжнародній арені. Сприятливі передумови для розвитку туризму в Україні створює потужний і різноманітний природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал країни. Туристсько-рекреаційна діяльність позитивно впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство і харчова промисловість, виробництво товарів широкого вжитку і є одним з найперспективніших напрямів структурної перебудови економіки. Новим стимулом соціально-економічного розвитку України стало проведення матчів фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 р. і пов'язані з цією подією будівництво та реконструкція аеропортів, готелів, об'єктів ресторанного

господарства та ін. Туристична галузь держави стрімко інтегрується у світову туристичну індустрію.

Стратегічна мета розвитку туризму в Україні полягає у створенні конкурентоспроможного на внутрішньому та світовому ринках туристичного продукту, розширенні масштабів внутрішнього туризму та обсягів в'їзних туристичних потоків, задоволенні попиту споживачів на закордонні подорожі, забезпеченні комплексного розвитку рекреаційних територій з урахуванням соціально-економічних інтересів населення, збереженні та відновленні природного середовища та історико-культурної спадщини, наповненні державного і місцевих бюджетів. Досягнення цієї мети неможливе без належного забезпечення галузі висококваліфікованими спеціалістами, наукового супроводу розвитку туризму, інтенсивної рекламної і маркетингової діяльності. Все це вимагає від вищих навчальних закладів (ВНЗ) підготовки фахівців нової генерації, які вільно володіють сучасними інформаційними технологіями і спеціальними програмними продуктами, іноземними мовами, добре знають організацію роботи туроператорів, турагентів і механізм взаємодії між ними, здатні швидко і грамотно підготувати основні типи документів, уміють спілкуватись з клієнтами і партнерами, приймати рішення у нестандартних ситуаціях на ринку, розробляти групові та індивідуальні тури і розраховувати їхню вартість, впевнено володіють навичками аналітичної, дослідницької та маркетингової діяльності, є носіями високої культури.

Зростаючий попит на послуги туристичної галузі, потреби роботодавців у кваліфікованих кадрах і властиве молоді бажання подорожувати обумовили популярність професійної туристичної освіти.

За роки незалежності в Україні сформувалася широка мережа ВНЗ різних форм власності, що готують фахівців для туристичної галузі. Процес розгортання цієї мережі розвивався в умовах швидкої комерціалізації вищої освіти. Належним чином не враховувались негативні тенденції демографічного розвитку держави, масштаби і динаміка попиту на ринку праці, прогнози структурної трансформації національної економіки, рівень реальних доходів населення. Навчальні заклади змагалися за отримання ліцензій на підготовку фахівців за престижними спеціальностями, продовжуючи експлуатувати фізично і морально застарілу матеріально-технічну базу. Сучасна криза вищої школи України (її «виробничі потужності» перевищують попит суспільства на освітні послуги, а якість останніх не відповідає вимогам сучасності) багато в чому пояснюється зазначеними причинами.

Питання розвитку ринку професійної туристичної освіти в Україні були предметом розгляду у працях Бондар І.І. [1], Любіцевої О.О. [3], Мархонос С.М. [4], Мельник С.В. [5], Молочко М.А. [6] та ін. Водночас актуальність і важливість проблем професійної підготовки фахівців з

туризму обумовлюють необхідність систематичного аналізу кон'юнктури галузевого ринку освітніх послуг.

Мета дослідження полягає в оцінці сучасного стану і структури українського ринку послуг вищої професійної освіти в галузі туризму, порівнянні конкурентних позицій «основних гравців» на цьому ринку. Дослідження побудовано на використанні даних Інформаційної системи «Конкурс» Міністерства освіти України про вступ у 2013 р. до ВНЗ III-IV рівня акредитації [2] та Державної служби статистики України [9]. Залучалися також матеріали з офіційних сайтів ВНЗ. На даному етапі дослідження увагу було зосереджено на трьох сегментах ринку: підготовці бакалаврів, спеціалістів і магістрів. В основу аналізу покладено наступні положення.

В умовах ринкових відносин ВНЗ надають освітні послуги громадянам за рахунок державного і місцевих бюджетів, а також за кошти фізичних або юридичних осіб. Підготовка фахівців для туристичної галузі на відміну від багатьох інших спеціальностей фінансується в основному за кошти фізичних осіб. Наприклад, в Україні на початку 2012/13 навчального року до ВНЗ III-IV рівня акредитації за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» за напрямом 6.140103 «туризм» на денну і заочну форми навчання було прийнято 3664 особи, з них лише 797 студентів (21,7%) навчалися за рахунок державного бюджету. Відповідно за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» за спеціальністю «туризмознавство» прийнято 1639 осіб, із них 368 студент (22,5%) навчався за рахунок державного бюджету; за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр» за спеціальністю 8.14010301 «туризмознавство» було прийнято 523 особи, з них 206 студентів (39,4%) навчалися за рахунок державного бюджету (розраховано за даними [9, сторінки 141, 155, 171]). Жоден студент не був прийнятий за рахунок коштів місцевих бюджетів. Таким чином, отримання вищої туристичної освіти залежить не тільки від бажання абітурієнтів і рівня їх підготовки, але й від рівня доходів громадян України і вартості освітніх послуг. Тому можна стверджувати, що *одним із найважливіших критеріїв визначення місця певного ВНЗ на галузевому ринку вищої туристичної освіти є кількість зарахованих на навчання студентів (за умови дотримання «стелі» ліцензованого обсягу).* «Споживач завжди правий», він власними грошима підтримує рейтинг того чи іншого навчального закладу.

Навчальні плани і програми підготовки фахівців значною мірою стандартизовані. В таких умовах споживачі звертають увагу на якість освітніх послуг, авторитет, престижність ВНЗ. Знаходячись у ситуації багатоваріантного вибору, абітурієнти проявляють свій інтерес до певних навчальних закладів ВНЗ через подання заяв до приймальних комісій. Іншими словами, подання заяви свідчить про те, що абітурієнт не виключає можливості навчатися у даному закладі. *Кількість отриманих заяв є додатковим критерієм для визначення конкурентних позицій*

певного ВНЗ на ринку освітніх послуг. Водночас вважаємо обґрунтованою критику чинних Умов прийому до вищих навчальних закладів України стосовно права вступників «подати заяву (заяви) в паперовій або в електронній формі не більше ніж до п'яти вищих навчальних закладів України та не більше ніж на три напрями підготовки (на три спеціальності) у кожному з них» [8]. Це положення не сприяє свідомому вибору молоддю певного фаху і призводить лише до перевантаження співробітників приймальних комісій.

Позиція виробників освітніх послуг в умовах недостатнього бюджетного фінансування вищої школи полягає у наступному: *чим більше кількість зарахованих осіб і вище встановлена вартість освітніх послуг, тим краще економічний результат вступної кампанії (річний дохід певного ВНЗ)*. Проте наведена залежність не абсолютна. По-перше, рівень доходів мешканців різних поселень і регіонів суттєво відрізняється, що об'єктивно обмежує вартість освітніх послуг на територіях із невисоким рівнем соціально-економічного розвитку. По-друге, відповідно до вимог «Порядку надання платних освітніх послуг державними та комунальними навчальними закладами», затвердженого наказом МОН України, Мінекономіки України, Мінфіну України 23.07.2010 №736/902/758, «встановлення вартості платної освітньої послуги здійснюється на базі економічно обґрунтованих витрат, пов'язаних з її наданням» [7].

Спробуємо оцінити загальні параметри українського ринку послуг вищої професійної освіти в галузі туризму. За даними Інформаційної системи «Конкурс» МОН України, станом на вересень 2013 р. в Україні фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямом 6.140103 «туризм» готували 100 ВНЗ та їх відокремлених підрозділів, освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» за спеціальністю 7.14010301 «туризмознавство» – 55 ВНЗ та їх відокремлених підрозділів, освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» за спеціальністю 8.14010301 «туризмознавство» – 32 ВНЗ та їх відокремлених підрозділи. Сукупний ліцензійний обсяг зазначених навчальних закладів на денній формі навчання становив: за ОКР «бакалавр» – 5745 осіб, ОКР «спеціаліст» – 2485 осіб, ОКР «магістр» – 785 осіб. На денну форму навчання за ОКР «бакалавр» було прийнято 2953 студенти (51,4% ліцензованого обсягу), за ОКР «спеціаліст» – 721 студента (29% ліцензованого обсягу), за ОКР «магістр» – 411 студентів (52,4% ліцензованого обсягу). Таким чином, цей галузевий ринок освітніх послуг є доволі конкурентним, його можна визначити як ринок споживача (пропозиція значно перевищує попит).

Разом на всі три рівні на денну форму навчання було зараховано 4085 студентів – майбутніх фахівців у галузі туризму. Пропорції між рівнями освітньої «піраміди» або сегментами ринку наступні: 72,3:17,6:10,1. Тому особливу увагу було приділено аналізу результатів вступної кампанії на наймасовіший бакалаврський цикл навчання. Лідуючу групу ВНЗ на ринку послуг вищої професійної освіти в галузі

туризму за результатами вступної кампанії 2013 року наведено в табл. 1. Цензом для потрапляння ВНЗ до групи лідерів був прийом понад 50 студентів. Разом до цих університетів зараховано 1199 осіб, що становить 40,6% від загальної кількості прийнятих на бакалаврський цикл навчання.

Виявлено і групу аутсайдерів: до кожного з 17 ВНЗ та їх відокремлених підрозділів було зараховано 1-9 студентів, а до 13 навчальних закладів та їх відокремлених підрозділів не зарахували жодної особи.

Таблиця 1.

Лідери рейтингу ВНЗ України за кількістю зарахованих у 2013 р. за напрямом 6.140103 «туризм», ОКР «бакалавр», денна форма навчання

1	Національний авіаційний університет	135/150*
2	Запорізький національний технічний університет	126/140*
3	Київський національний торговельно-економічний університет	120/120*
4	Таврійський національний університет ім. В. Вернадського	98/100*
5	Львівський національний університет ім. І. Франка	90/100*
6	Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника	87/150*
7	ПВНЗ «Київський університет культури»	78/225*
8	Ужгородський національний університет	64/70*
9	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича	62/100*
10	Національний транспортний університет	61/60*
11	Національний університет харчових технологій	60/60*
12	Одеська національна академія харчових технологій	58/60*
13	Київський університет туризму, економіки і права	56/50*
14	Луганський національний університет ім. Т. Шевченка	52/75*
15	Київський національний університет ім. Т. Шевченка	52/100*

Складено за даними www.vstup.info (* - ліцензійний обсяг)

Наведемо також першу дюжину ВНЗ за кількістю отриманих від абітурієнтів заяв (табл. 2). Дані з обох таблиць дозволяють визначити кількість заяв у розрахунку на 1 студента-першокурсника.

Таблиця 2.

Лідери рейтингу ВНЗ України за кількістю заяв у 2013 р. за напрямом 6.140103 «туризм», ОКР «бакалавр», денна форма навчання

1	Національний авіаційний університет	1614
2	Київський національний торговельно-економічний університет	1543
3	Львівський національний університет ім. І. Франка	1407
4	Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова	1113
5	Харківський національний університет ім. В. Каразіна	1086
6	Національний університет харчових технологій	960
7	Київський національний університет культури і мистецтв	902
8	Київський національний університет ім. Т. Шевченка	891

9	Національний транспортний університет	867
10	Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника	727
11	Таврійський національний університет ім. В. Вернадського	651
12	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича	639

Складено за даними www.vstup.info

Вартість навчання на регіональних і локальних ринках освітніх послуг суттєво відрізняється (табл. 3). Споживачі з різним рівнем доходів мають можливість знайти прийнятні для себе цінові пропозиції, хоча економічна доступність столичного ринку освітніх послуг для частини абітурієнтів обмежена.

Таблиця 3.

Вартість одного року навчання (грн.) у ВНЗ-лідерах на ринку освітніх послуг за напрямом 6.140103 «туризм», ОКР «бакалавр», денна форма

1	Запорізький національний технічний університет	7.654
2	Ужгородський національний університет	7.900
3	Одеська національна академія харчових технологій	8.940
4	Львівський національний університет ім. І. Франка	9.200
5	Луганський національний університет ім. Т. Шевченка	9.800
6	Таврійський національний університет ім. В. Вернадського	9.800
7	Національний університет харчових технологій	12.500
8	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича	12.800
9	Національний транспортний університет	13.000
10	ПВНЗ «Київський університет культури»	15700
11	Національний авіаційний університет	16.600
12	Київський університет туризму, економіки і права	17.200
13	Київський національний торговельно-економічний університет	17.590
14	Київський національний університет ім. Т. Шевченка	20.000

Складено за даними офіційних сайтів ВНЗ

Важливою характеристикою ринку освітніх послуг є його територіальна структура. Згрупувавши дані по окремим ВНЗ за географічною ознакою, вдалося встановити територіальні пропорції підготовки бакалаврів з туризму (дивись табл. 4). В якості цензу була обрана частка міста-освітнього центру у загальній кількості прийнятих в Україні на бакалаврський цикл навчання на рівні 3%.

Таблиця 4.

Провідні міста-освітні центри України за кількістю зарахованих у 2013 р. за напрямом 6.140103 «туризм», ОКР «бакалавр», денна форма навчання

№	Місто	К-сть зарахованих	Частка у %
1.	Київ	747	25,3
2.	Львів	251	8,5
3.	Харків	229	7,75
4.	Запоріжжя	179	6,06

5.	Одеса	126	4,26
6.	Дніпропетровськ	121	4,11
7.	Івано-Франківськ	114	3,86
8.	Сімферополь	107	3,62
9.	Полтава	100	3,38
10.	Чернівці	91	3,08

Розраховано за даними www.vstup.info

Перейдемо тепер до інших сегментів ринку. Рівень концентрації підготовки спеціалістів з туризмознавства за окремими ВНЗ і містами-освітніми центрами відображений у таблицях 5-6.

Таблиця 5.

Лідери рейтингу ВНЗ України за кількістю зарахованих у 2013 р. за спеціальністю 7.14010301 «туризмознавство», ОКР «спеціаліст», денна форма навчання

1.	Запорізький національний технічний університет	80/80*
2.	Київський національний університет культури і мистецтв	43/200*
3.	Таврійський національний університет імені В. Вернадського	41/60*
4.	Чернігівський державний інститут економіки і управління	36/50*
5.	Національний авіаційний університет	33/135*
6.	Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника	28/85*
7.	Львівський національний університет імені І. Франка	28/100*
8.	Харківський національний університет міського господарства імені О. Бекетова	25/50*
9.	Ужгородський національний університет	25/60*

Складено за даними www.vstup.info

Таблиця 6.

Провідні міста-освітні центри України за кількістю зарахованих у 2013 р. за спеціальністю 7.14010301 «туризмознавство», ОКР «спеціаліст», денна форма навчання

№	Місто	К-сть зарахованих	Частка у %
1.	Київ	120	16,64
2.	Запоріжжя	111	15,4
3.	Івано-Франківськ	73	10,12
4.	Львів	63	8,74
5.	Сімферополь	41	5,69
6.	Харків	39	5,42
7.	Чернігів	36	4,98
8.	Черкаси	33	4,58
9.	Луцьк	28	3,88
10-11	Донецьк	25	3,47
10-11	Ужгород	25	3,47

Розраховано за даними www.vstup.info

Лідируючі групи ВНЗ України і провідні міста-освітні центри України з підготовки магістрів з туризмознавства показані в таблицях 7-8.

Таблиця 7.

Лідери рейтингу ВНЗ України за кількістю зарахованих у 2013 р. за спеціальністю 8.14010301 «туризмознавство», ОКР «магістр», денна форма навчання

1.	Львівський національний університет імені І. Франка	27/50*
2.	Київський національний університет імені Т. Шевченка	27/60*
3.	Одеський національний економічний університет	25/25*
4.	Таврійський національний університет імені В. Вернадського	24/40*
5.	Ужгородський національний університет	22/25*
6.	Київський національний торговельно-економічний університет	22/50*
7.	Харківський національний університет імені В. Каразіна	21/40*
8-9-10	Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича	20/20*
8-9-10	Запорізький національний університет	20/20*
8-9-10	Запорізький національний технічний університет	20/20*
11.	Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника	19/25*
12.	Національний авіаційний університет	18/30*
13.	Класичний приватний університет	16/30*

Складено за даними www.vstup.info

Таблиця 8.

Провідні міста-освітні центри України за кількістю зарахованих у 2013 р. за спеціальністю 8.14010301 «туризмознавство», ОКР «магістр», денна форма навчання

№	Місто	К-сть зарахованих	Частка у %
1.	Київ	107	26,03
2.	Запоріжжя	56	13,63
3.	Харків	49	11,92
4.	Львів	38	9,25
5.	Одеса	25	6,08
6.	Сімферополь	24	5,84
7.	Ужгород	22	5,35
8.	Чернівці	20	4,87
9.	Івано-Франківськ	19	4,62
10.	Донецьк	14	3,4

Розраховано за даними www.vstup.info

На середньострокову перспективу (4-5 років) збережеться негативний вплив на вищу школу України демографічної кризи, вкрай

обмеженою залишиться державна фінансова підтримка, зростатиме конкуренція з боку іноземних ВНЗ. У таких умовах стратегічним вектором реформування вищої освіти повинно бути розширення прав ВНЗ у фінансовій та академічно-організаційній сферах («якщо не здатен реально допомогти, дай свободу»). До пріоритетних завдань вищої професійної туристичної освіти України належать наступні.

Необхідно наблизити зміст та якість освітніх послуг до вимог галузевого ринку праці і конкретних роботодавців за рахунок зростання ролі практичної підготовки студентів, залучення до навчального процесу кращих практиків турбізнесу, підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу випускових кафедр, удосконалення навчальних планів, програм і навчальної літератури, участі студентів старших курсів у рекламно-інформаційних турах провідних операторів та ін. Зокрема, варіативна компонента навчального плану дозволяє краще готувати майбутніх фахівців до особливих потреб місцевих ринків праці, спеціальних видів професійної діяльності, пов'язаних із профілем ВНЗ. Наприклад, підготовка фахівців з туризму в Національному авіаційному університеті відрізняється від інших вищих навчальних закладів міста Києва наступними особливостями: 1) навчальний план містить дисципліни, які відображають профіль вищого навчального закладу («Авіація і туризм», «Транспортні системи в туризмі», «Логістика в туризмі», «Глобальні дистриб'юторські системи в туризмі»). Це дозволяє готувати фахівців, які глибоко розуміють зв'язки між розвитком транспорту і туризму, володіють сучасними технологіями бронювання авіаквитків, технологіями обслуговування авіатуристів тощо; 2) підготовка таких фахівців адаптована до потреб столиці України, де інтенсивно розвиваються аеропорти «Бориспіль» і «Київ» (Жуляни) і стабільно зростають обсяги туристичних авіап перевезень.

Обсяги підготовки фахівців повинні корелювати з науково обґрунтованим прогнозом розвитку галузевого ринку праці. Логічно, аби останній став невід'ємною складовою Державної цільової програми розвитку туризму та курортів в Україні на період до 2022 року. Доцільно посилити роль держави на галузевому ринку праці з метою стимулювати попит на професійно підготовлені кадри. Зараз ця роль майже непомітна і непослідовна. Відповідно до Ліцензійних умов провадження туроператорської діяльності, затверджених наказом Міністерства інфраструктури України 10.07.2013 №465, керівник туроператора, його філії, іншого відокремленого підрозділу повинен мати вищу освіту, що підтверджена дипломом про здобуття вищої освіти, та стаж роботи у сфері туризму не менше 3 років, що підтверджується записами в трудовій книжці, або вищу освіту у сфері туризму, що підтверджена дипломом про здобуття вищої освіти. У штаті туроператора повинно налічуватись не менше 30 відсотків працівників, які мають стаж роботи у сфері туризму не менше 3 років, що підтверджується записами в трудових книжках, або

вищу освіту у сфері туризму, що підтверджена дипломом про здобуття вищої освіти. Тобто туроператор може мати в штаті працівників з вищою освітою у сфері туризму, а може і не мати.

Необхідно розвивати міжнародне співробітництво, вивчати та опановувати досвід кращих іноземних університетів, виборювати гранти міжнародних фондів і програм, укладати й реалізовувати двосторонні договори про співпрацю, залучати до українських ВНЗ іноземних студентів, ширше публікувати наукові праці за кордоном тощо.

Перші отримані результати свідчать про доцільність у подальшому залучити до аналізу ширше коло чинників, що впливають на місце певного ВНЗ на галузевому ринку освітніх послуг. Варто розглянути картину в динаміці (хоча б за 3 роки). На особливу увагу заслуговує геомаркетинговий аспект дослідження.

Використані джерела:

1. Бондарь И.И. Профессиональное туристское образование на современном этапе развития / И.И. Бондарь // *Культура народов Причерноморья*. – 2012. – №232. – С.231-233
2. Інформаційна система «Конкурс» Міністерства освіти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vstup.info>
3. Любіцева О.О. Проблеми фахової освіти в туризмі / О.О. Любіцева // *Географія та туризм : Наук. зб.* – К.: Альтерпрес, 2010. – Вип. 8. – С.109-113
4. Мархонос С.М. Регіональні аспекти використання працересурсного потенціалу туристичної сфери України: автореф. дис. ... канд. геогр. наук / С.М. Мархонос. – К., 2010. – 20 с.
5. Мельник С.В. Сучасний стан кадрового забезпечення сфери туризму / С.В. Мельник, Н.С. Гаєвська // *Географія та туризм : Наук. зб.* – К.: Альтерпрес, 2010. – Вип. 8. – С.118-122
6. Молочко М.А. Картографічне моделювання підготовки у ВНЗ України фахівців сфери туризму / М.А. Молочко // *Географія та туризм : Наук. зб.* – К.: Альтерпрес, 2012. – Вип. 23. – С. 139-149
7. Наказ МОН України, Мінекономіки України, Мінфіну України 23.07.2010 №736/902/758, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 30 листопада 2010 р. за № 1196/18491 «Про затвердження порядків надання платних освітніх послуг державними та комунальними навчальними закладами» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1196-10>
8. Наказ МОН України № 1510 від 29.10.2013, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 31 жовтня 2013 р. за № 1855/24387 «Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України в 2014 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/1691->
9. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2012/13 навчального року: Стат. бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>